

Günel Məmmədova. El silbo və mazateka dili. Onların fonetik və fonoloji tədqiqatı problemi // Əlyazmalar yanmır, 2018, № 2 (7), s. 178-183.

UOT: 81

Günel Məmmədova

doktorant

Bakı Slavyan Universiteti

Bakı şəhəri, Sülyman Rüstəm küçəsi, 33

g.memmedova2010@gmail.com

EL SİLBO VƏ MAZATEKA DİLİ. ONLARIN FONETİK VƏ FONOLOJİ TƏDQIQATI PROBLEMI

Açar sözlər: *gizli dillər, fit dili, quş dili, silbo, Mazateka dili, qeyri-adi ünsiyyət.*

Ключевые слова: *скрытые языки, свистящий язык, язык птиц, сильбо гомеро, язык Мазатеки, необычное общение.*

Key words: *hidden languages, whistled language, bird language, el silbo, Mazateki language, unusual communication.*

Tarixçi alimlərimizin verdiyi məlumatlara əsasən qədim insanlar arasında ilk əvvəllər qırıq-qırıq səslərlə müşahidə olunan ünsiyyət mövcud olsa da, artıq Üst Paleolit dövründə, yəni 40 min il bundan öncə rəhbərli nitq formalaşmağa başlayır.

Tarixin ayrı-ayrı dövrlərində insanlar əlaqə yaratmaq məqsədilə müxtəlif vasitələrdən istifadə edirlər. Məsələn, hansısa xəbəri yüksək bir yerdə tonqal yandırmaqla çatdırırdılar.

Zaman-zaman insanlar arasında ünsiyyət verbal və qeyri-verbal ünsiyyət vasitələri olmaqla müxtəlif tiplərdə özünü göstərməyə başladı. Ekspressiv-mimik hərəkətlər, yəni, üz mimikası, him-cim, tərs baxış, təbəssüm, hətta əl və bədənin ifadəli hərəkətləri və digərləri hər birimizə tanış olan ünsiyyət vasitələridir.

İnsanlar arasında ünsiyyət vasitələrinə misal olaraq, işıqforları, dənizçi “dilini” (bayraqlarla danışmaq) və s. də göstərmək olar. Piktoqrafik yazıların qalıqları olan reklam və məlumat səciyyəli şəkilləri də insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi hesab etmək mümkündür. Məsələn, çörək və bulka şəkilləri undan hazırlanmış məhsullar satılan mağazanın, saat şəkli saatsaz dükanının, avtobus, trollleybus şəkilləri, müvafiq olaraq, avtobus və trolleybus dayanacaqlarını bildirməyə xidmət edir.

Məlum olduğu kimi, cəmiyyətə xidmət edən bütün hadisələr ictimai hadisə adlanır. Dil də cəmiyyətə xidmət etdiyi üçün onun ictimai hadisə adlanması tamamilə təbiiyədir.

1. Dil insanlar arasında ən vacib ünsiyyət vasitəsidir.

2. Dil təfəkkürün ifadə vasitəsidir.

O, kommunikativ, yəni ünsiyyət, habelə ekspressiv, yəni düşünmək vasitəsi olmaq cəhətdən xidmət edir.

Dil bir çox ictimai hadisələrdən onunla fərqlənir ki, o heç bir halda ümumbəşəri olmayıb, daim milli səciyyə daşıyır. Dil bir ünsiyyət vasitəsi, fikri ifadə vasitəsi olmaq etibarilə müxtəlif xalqların, millətlərin dili kimi mövcuddur. Bu cəhətdən, dil deyərək, nəzərə Azərbaycan dili, rus dili, ingilis dili kimi konkret dillər gəlir. Hazırda yer üzündə 3000-ə yaxın dil vardır.

Onlar bəzən böyük ərazidə yaşayan sayca çox böyük xalqlara, bəzən də sayı bir neçə yüz olan kiçik etnik qruplara mənsub olur. Lakin bu ayrı-ayrı dillər özləri də yekcins bir bütöv, vəhdət təşkil edən tam şəkildə deyildir.

Dil ictimai bir hadisə olmaq etibarilə cəmiyyətə xidmət edir. Təbiidir ki, cəmiyyətə xas olan hər bir xüsusiyyət, hadisə və s. bu və ya digər dərəcədə öz əksini dildə tapır. Lakin dil müstəqil ictimai hadisə olduğundan və digər ictimai hadisələrdən fərqləndiyinə görə onun cəmiyyətlə bağlılığı və onu əks etdirmə dərəcəsi başqa ictimai hadisələrdə olduğundan fərqlənir (1, s.95).

Gizli dillər

Dilçi alimlərin diqqətini çəkən mühüm məqamlardan biri də cəmiyyətdə bir qrup insanların öz aralarında istifadə etdikləri, hər kəs tərəfindən asanlıqla anlaşıla bilməyən gizli dillərdir. Yer üzərində yaşayan insanların ayrı-ayrı dillərdə danışmaları onların bir-biri ilə ünsiyyətində ciddi maneələr yaradır. Bu səbəbdən zaman-zaman dünyadakı insanların hər birinin anlama biləcəkləri süni bir dil yaratmaq cəhdləri olmuşdur. Polşalı oftalmoloq və linqvist Lüdviq Lazar Zamenhof 1887-ci ildə “Esperanto” adlı süni dil bir yaratmışdır. Onun 1905-ci ildə çap etdirdiyi “Fundamento de Esperanto” adlanan kitabında sözügedən dilin qrammatikası və əsas müddəalarına yer verilmişdir.

Özünü Dr.Esperanto deyə qələmə verən Zamenhof müxtəlif xalqlar arasındakı ünsiyyət problemini həll etməyi qarşıya məqsəd qoyaraq bu dili yaratmışdır. Günümüzdə ən populyar süni dil olmasına baxmayaraq, qarşıya qoyulmuş hədəfə, yəni beynəlxalq ünsiyyət vasitəsi olma planlarına çata bilməmişdir.

Türk mədəniyyət tarixində ilk dəfə orta dil yaratmaq fikri 1528-1605-ci illərdə yaşamış Osmanlı şairi Muhyi-i Gülşənə aiddir. O, 1574-cü ildə Baleybələn – dilsizləri dilləndirən adlandırdığı süni dili yaradır. Muhyi-i Gülşən özünü “zeban-zede-i ebkeman”, yəni, dilsizlərə dil verən adlandırmış və yaratdığı süni dildə 200 əsər yazmışdır. Onun ölümündən sonra tələbələri bu dili yaşatmaq istəsələr də, Muhyi-inin ölümü ilə demək olar ki, baleybələn istifadə olunmamış və tamamilə unudulmuşdur. Bu dildə yazılan çox az sayda əsər günümüze gəlib çatmışdır.

Dilçilərin “qrup dili” və ya “xüsusi dil” adını verdikləri dillər cəmiyyətdə, fərdin içərisində olduğu sınıfa, yaşa, xüsusilə də peşəyə görə müəyyənləşdirilən dillərdir.

“Fit dili” və ya “quş dili”

Çətin təbii şərait, məskunlaşdıqları mühit bir qrup insanları öz aralarında barmaqlarının köməyindən istifadə edərək bir-birləri ilə fit dili vasitəsi ilə ünsiyyət qururlar. Bu dil planetimizin bəzi yerlərində bu gün də geniş istifadə olunur. Bəzi mənbələrdə fit dilinin 500 illik tarixi olduğuna rast gəlsək də, bir qrup mənbələr bu dilin yaranma tarixinin maldarlığın yaranması və inkişafı ilə başladığı barədə mülahizələr irəli sürürlər.

Bu günədək əldə edilən məlumatlara əsasən bu dil vasitəsilə ünsiyyət quran insanlara Meksikanın Oaxaka ştatında dağlıq ərazidə yerləşən Mazatekanın qaradərili yerli əhalisi mazateklilər, İspaniyanın Kanar adaları arxipelaqının ərazicə ən kiçiyi La Qomera adasının Afrika əsilli yerli əhalisi, Fransanın Pireney dağları ərazisindəki Aas kəndində, Braziliyanın Amazon cəngəlliklərində yaşayan Pirahan xalqı, Nepalda yaşayan çapanq xalqı və Türkiyənin Kuşköy kəndinin əhalisi rast gələ bilərik.

Quş səsinə bənzədiyi üçün bəzi mənbələrdə “quş dili” də adlandırılan bu qeyri-adi ünsiyyət vasitəsi daha çox İspaniyanın La Qomera adası sakinlərinin və Türkiyənin Qara dəniz sahillərində dağlıq ərazidə yerləşən Kuşköy kəndi əhalisinin adı ilə bağlıdır. İspanlar özləri bu dili *silbo*, bu dillə danışan insanları isə *silbador* adlandırırlar.

Məşhur fransız səyyahı Andre Klass bir neçə ay bu adada yaşamış və fit dilini dərinlən öyrənməyə çalışmışdır. Cəmi 3 ay ərzində silbo vasitəsilə ünsiyyət qurmağı mükəmməl şəkildə öyrənən fransız səyyahın sözlərinə görə, bu ünsiyyət vasitəsindən istifadə edən insanlar çox güclü fit çalırılar. Silbadorlar 5-6 km-lik məsafədən, hətta bəzən 11 km uzaqlıqdan da bir-birlərini eşidə və anlama bilirlər.

İlk baxışda bu fikir qəribə gəlsə də, fitin gücünü və dağlıq regionların akustik şərtlərini nəzərə alsaq bunun mümkünlüyünü asanlıqla təsəvvür edə bilərik.

Fit dilinin mexanizmi

Fit ciyərlərdən gələn havanın yuxarı qalxaraq burun yolundan və ya dilin yanlarından çıxmasına fürsət vermədən dil ucunda yaradılmış dar bir yarıqdan şiddətli formada çıxarılması ilə meydana gəlir.

Bu zaman danışiq orqanları bu formada olur: yumşaq damaq yuxarı qalxaraq burun yolunu tutur. Dilin ucu alt dişlərə sıxılır, yan dişlər dilin iki tərəfini yüngülcə dişləyirmiş kimi örtür. Dodaqlar yüngülvari dartılır, dodaq ucları dilin kənarlarına toxunaraq havanın yan tərəflərdən çıxmasına mane olur. Eyni zamanda alt dodaq alt dişləri örtəcək şəkildə içəri bükülərək dilin ucundakı yarığı yan tərəflərdən örtür.

Beləliklə, danışan şəxs dilin ucunu dişlərinə sıxaraq fit çalmağa başlayır və eyni zamanda da sözləri tələffüz etməyə çalışır. Bəzi silbadorlar bu zaman bir və ya iki barmaqlarını ağızlarına yaxınlaşdırırlar. Hətta bəziləri ovuclarının içərisini səsgücləndirici kimi də istifadə etməyə cəhd edirlər.

Göründüyü kimi səs çıxarma orqanlarının əsas vəzifəsi havanı heç bir yerdən sızdırmadan sadəcə dil ucundakı yarıqdan çox böyük enerji yükü ilə sürtünüb keçməsinə təmin etməkdir. Bu zaman elektromaqnit radio dalğalarının yayılma formasına bənzər vəziyyət nəzərə çarpır. Radio dalğalarında olduğu kimi, müəyyən bir tezliyə sahib olan saf bir tonu müşahidə etmək mümkündür. “Daşiyıcı dalğa” adlanan bu saf tezlik danışiq səslərinin yaratmış olduğu elektrik rəqsləri ilə dəyişməkdə, yəni, modulyasiyaya uğramaqdadır.

Türkiyənin Kuşköy kəndində insanların əsasən fit vasitəsilə ünsiyyət qurmalarının başlıca səbəbi ərazinin coğrafi mövqeyidir. Ərazisinin çox narahat və sərt qayalıqlardan ibarət olması, eləcə də, Çanakçı dərəsinin kəndi tam ortadan iki yerə ayırması kənd sakinlərinin evlərinin bir-birindən xeyli aralı düşməsinə səbəb olmuşdur. Eyni zamanda dərənin səsi xeyli gur olduğu üçün insanlar adi nitqlə danışdıqları zaman nə söylədiklərini anlamaq mümkün deyil. Bu səbəbdən kənd əhalisi dərənin gur səsini basdırmaq üçün ondan daha kəskin səs olan fit səmindən istifadə etmək məcburiyyətində olmuşlar. Beləliklə, kənd əhalisi “fit dili”ni yaradaraq bir-birlərilə ünsiyyət qura bilmişlər.

Şəkil 1. Quş dili ilə danışan Kuşköy kəndinin sakinləri

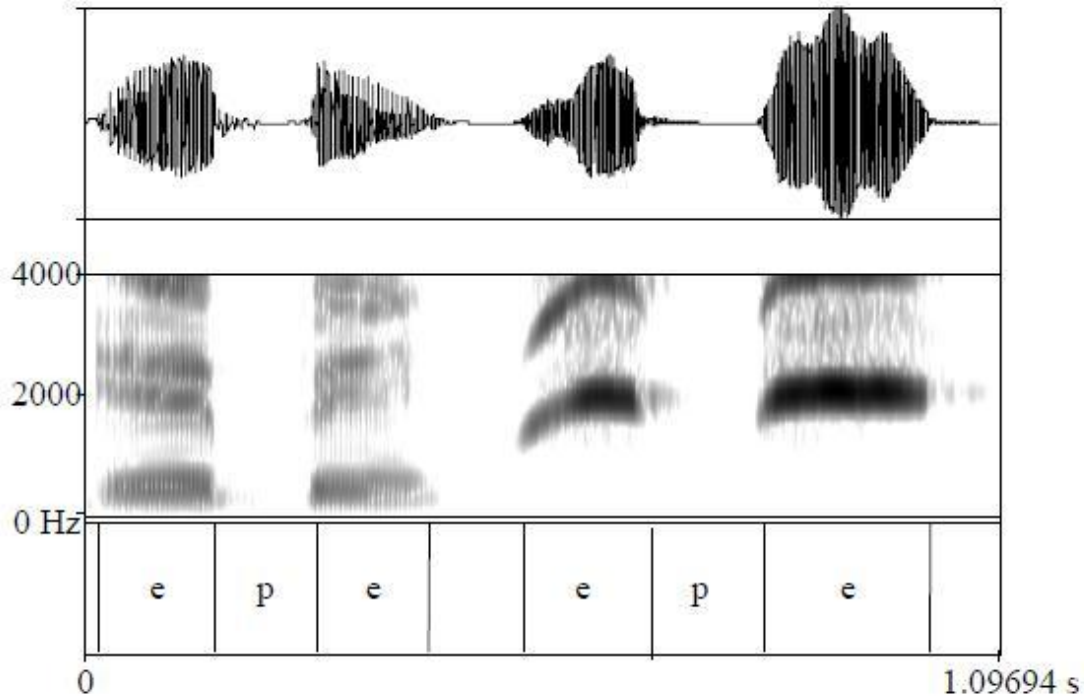
Apardığımız araşdırmalar onu göstərir ki, 80% hallarda fitlə danışanın qadın və ya kişi olduğunu eşidilən səsdən müəyyən etmək olur. Ancaq fit çalanın yaşını müəyyən etmək elə də asan deyil.

Ümumiyyətlə, qadın və uşaqların fitlə danışıqını bir-birindən ayıra bilmək elə də asan deyil. Yalnız mütəmadi olaraq fit dili ilə ünsiyyətdə olan insanlar öz yaxınlarının fit üzərində olan danışıqlarını tanıya bilirlər.

Fit dilində nitqin transpozisiyası (yerdəyişməsi)

Fitlə danışıq zamanı yalnız danışıq tonu saxlanılır. Lakin, artikulyasiya və fonasiya, yəni tələffüz prosesi kimi xarakterik xüsusiyyətlər itirilir. Bu xüsusiyyətlər vurğu və ritmik fərqliliklərlə əvəz olunurlar.

Aşağıda təsvir edilən şəkildə sözün adi nitqlə və fitlə danışıq zamanı epenteza, yəni səs törəməsindən ortaya çıxan spektroqramların müqayisəsi göstərilmişdir:

Şəkil 2. Səs dalğalarının forması (üstə) və spektroqramları (altı)

Sarbonna Universitetinin fonoloq alimi Enni Riolland öz məqaləsində bu şəkli elə şərh edir: sözün adi qaydada tələffüzü sol tərəfdə, fit üzərində tələffüzü isə sağ tərəfdə göstərilmişdir. Solda göstərilən spektroqramlar, saitlərin formant quruluşunu, davamlılığını, nisbi intensivliyi və bu kimi digər məlumatları göstərir.

Bu nümunədə, məsələn, ilk üç formantı (F1, F2, F3) və dördüncünün bir hissəsini görürük. Sağ tərəfdə göstərilən fitlə səslənmiş sözlərin spektroqramları dilçilərə daha az tanışdır və çox qısa şərh tələb edir. Burada biri H1 (yəni ən aşağı olanı) təxminən 2000 Hz-də yerləşmiş iki qat müşahidə edirik. Yüksək qatlar bu bünövrənin tam saylarıdır. Ancaq onlar, deyəsən, saitlərin diferensiasiyasında heç bir rol oynamırlar. Çünki normal şəraitdə ötürülməsi fon küyündən çıxmaq üçün yalnız H1 kifayətdir (4, s. 243).

Fit dilində danışan insanları bu qeyri-adi ünsiyyət vasitəsilə əlaqə saxlamağa vadar edən başlıca səbəb onların yaşadıkları ərazilərin təbii şəraitidir. Əlbəttə, dağların arasında çay sahilində yerləşən vadidə yaşayan insanlar üçün hər dəfə təpələrə çıxmaqdan daha rahatdır.

Meksikada və La Qomerada istifadə olunan fit dilində ispan dilinin təsiri açıq-aydın hiss olunur. İstanbul Universitetinin professor Özcan Başkanın fikrincə, Türkiyənin Kuşköy kəndi əhalisinin danışdığı quş dilinin XVI əsrdə İspaniyadan Türkiyəyə köç etmiş yəhudilərin vasitəsilə gətirildiyini düşünmək olar (2, s. 7). Lakin bu mülahizə zamanla özünü doğrulda

bilməmişdir. Kəndin yerli əhalisi də bu dilin yaranma tarixi haqqında səhih məlumat verə bilmirlər. Fit dilindən Kuşköyün ətrafında yerləşən kəndlərdə də isitfədə edilir.

Fitlə danışmaq zamanı məlumatın ötürülmə sürətində danışanın kişi, qadın və yaxud uşaq olmasının hec bir təsiri yoxdur. Yəni, aparılan təcrübələr göstərir ki, hər cins və hər yaşda olan insan fit vasitəsilə asanlıqla istədiyi məlumatı uzaq məsafəyə ötürə bilər.

Kəndin öz sakinləri arasında aparılan təcrübələr zamanı onların fitlə danışan şəxsin kişi və ya qadın, cavan və ya yaşlı olmasını asanlıqla ayırd edə bildikləri, hətta fit vasitəsilə danışanın kim olduğunu dəqiqliklə anlama bildikləri müşahidə olunmuşdur. Bu da onu göstərir ki, hər bir şəxsin adi nitqdə özünəməxsus danışmaq tərzində olduğu kimi fitlə danışmada da hər kəsin özünəməxsus səsləndirməsi, tələffüz etmə sürəti, səsi çatdırma məsafəsi vardır.

Türkiyəli alimlər Əminə Gursoy Naskalının "Mədəniyyət tariximizdə gizli dillər və şifrələr" kitabında deyilir ki, quş dili ilə danışmağı öyrənmək çox asandır. Hətta uşaqların beyni bunu ilk mərhələdə zəka oyunu kimi qəbul edir.

Ədəbiyyat:

1. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı, "Şərq-Qərb", 280 s.
2. Başkan Ö. Türkçe ıslık dili. Türk dili ve edebiyatı dergisi. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1967, s. 1-10
3. Gökmen Mor. Türkiyedeki gizli dillerin ses, şekil ve kavram alanı bakımından incelenmesi. Yüksek lisans tezi. Türkiye, Kars, 2009. 310 s.
4. Riialand A. Phonological and phonetic aspects of whistled languages. The journal "Phonology" part 22. II edition. Cambridge University Press, 2005, p. 237-271

Гюнель Мамедова

Эль сильбо и язык мазатеки. Проблема их фонетической и фонологической исследования

РЕЗЮМЕ

В этой статье автор рассматривает фонологические и фонетические аспекты свиста.

Свистящий язык - это система свистчатой связи, которая позволяет свободным субъектам передавать и обменивать потенциально неограниченный набор сообщений на большие расстояния. В этом отношении они сильно отличаются от систем связи, ограниченных репертуаром стереотипных сообщений. Например, свистящие формулы, используемые некоторыми пастухами или тренерами животных, не являются свистными языками как таковыми.

Существует два типа: те, которые основаны на нетоновых языках, которые переносят шаблоны F2, и те, которые основаны на языках тонов, которые переносят тональные мелодии. В этой статье рассматриваются основные фонологические и фонетические свойства обоих типов свиста, с целью выявления их основных сходств и различий. Обнаружено, что изменение тональности кодирует сегментные различия в первом типе языка и тональные различия во втором. Общей для обеих является центральная роль амплитудных модуляций, которые обеспечивают структуру, в отношении которой определены сегментные границы и выделены основные сегментные классы.

Gunel Mammadova

**El silbo and mazateka language. The problem
of their fonetic and phonolothical research*****SUMMARY***

This article examines phonological and phonetic aspects of whistled languages. A whistled language is a system of whistled communication which allows fluent subjects to transmit and exchange a potentially unlimited set of messages over long distances. In this respect, they are quite different from communication systems limited to a repertoire of stereotyped messages. For example, the whistled formulas used by certain herders or animal trainers do not constitute whistled languages as such.

There are two types: those based on non-tonal languages that carry F2 patterns, and those based on the languages of tones, which carry tonal melodies. This article discusses the basic phonological and phonetic properties of both types of whistles, in order to identify their main similarities and differences. It has been found that a change in tonality encodes segmental differences in the first type of language and tonal differences in the second. Common to both is the central role of amplitude modulation, which provides the structure for which the segment boundaries are defined and the main segment classes are distinguished.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.10.2018

Çapa qəbul olunma tarixi: 04.12.2018

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru **Sərxan Xavəri**
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.